

Pravo na zajednički jezik

Ivan Illich

1981.

Tabu je ono što se ne sme učiniti; ali, još veći tabu je ono što se ne sme misliti. Ovo poslednje je tabu drugog reda. U jednoj arabljanskoj priči govori se o nekom pobožnom čoveku koji bi pre umro nego što bi jeo svinjsko meso; i umro je, dok je njegov pas čučao pored njega i posmatrao ga. Svinjskim mesom opoganio bi svoju veru; a da pojede svog psa, to bi bilo u suprotnosti s njegovim bićem. Dobro svinjsko meso je zabranjeno, dok pseće meso ili ilovača ili begonije, prosto nisu hrana. Međutim, kod starih Meksikanaca sve troje je bilo na ceni. Čuvajte svoje begonije ako pozovete na čaj meksikanskog seljaka, jer one odgovaraju njegovom ukusu.

Kao što svako društvo pravi razliku između hrane, otrova i onih stvari koje uopšte ne dolaze u obzir za hranu, tako i mi razlikujemo probleme koji su legitimni, one koje radije prepuštamo fašistima i one koje ne želimo da pokrećemo. Istina, ovi poslednji nisu nelegitimni. Ali ko njih pokreće, rizikuje da bude smatran bezočnikom ili neizrecivo uobraženim. Razlikovanje domaćih i industrijskih vrednosti je problem te vrste. Ovim esejem hteo bih to razlikovanje da unesem u netabuisani domen.

Od 1973. svake godine nas Dan izmirenja (Jom kippur) podseća na rat posle kojeg je nastupila energetska kriza. Još snažnije dejstvo imao je ovaj rat na mišljenje ekonomista. Oni su tada počeli da „jedu svinjsko meso“ i time prekršili tabu tradicionalne političke ekonomije: oni sada u društveni bruto-proizvod uračunavaju i takva dobra i usluge za koje se ne plaća nikakva najamnina, niti se izračunava cena. Jedan za drugim objavljuju kao dobru vest da se jedna trećina, polovina ili čak dve trećine svih dobara i usluga u poznoindustrijskim društvima stvara, odnosno ostvaruje izvan tržišta, naime kućnim radom, privatnim studijem, menjanjem zanimanja, kupovanjem i drugim neplaćenim delatnostima.

Ekonomisti umeju da operišu samo onim stvarima koje mogu da mere. Za pohode u oblasti izvan tržišta njima su potrebne nove mere. Da bi njihovo mišljenje moglo da funkcioniše i tamo gde novac nije važeća valuta, oni stvaraju sopstvene pojmove. A da bi izbegli cepanje svoje nauke, oni nove kategorije moraju uskladiti sa starim. Kao jednu od tih kategorija Pigu (Pigou) je definisao cenu u senci. On navodi količinu novca potrebnu da bi se nešto što se danas čini besplatno, zamenilo nekom robom ili uslugom. Tako se neplaćeno i možda čak neplativo čini posredno merljivim; ono se dodaje onoj kategoriji koja se može operacionalizovati, naučno prosuđivati, kojom se može upravljati i politički koristiti. Nijedno delanje, čak ni učenje i mišljenje, ne izmiče više zahvatima ekonomista. Kao nekad božje oko, tako sada mera produktivnosti prodire u svaki zakutak života. Ovo novootkriveno senovito carstvo neplaćene produkcije treba sada razlikovati od onih doprinosa kojima se ne može ekonomisati.

Temeljnija analiza pokazuje da se u ovoj prikrienoj ogleđa formalna ekonomija. Oba polja su sinergetična i zajedno čine celinu. Ekonomija u senci razvila je jedan potpun spektar paralelnih aktivnosti, slično onom jarko osvetljenom polju gde se radom, cenama, potrebama i tržištima upravlja sve uspešnije u istoj onoj meri u kojoj raste industrijska proizvodnja. Tako saznajemo da je rad u domaćinstvu jedne moderne žene nešto radikalno novo, kao što je nov i najamni rad njenog supruga.

Na jednom drugom mestu sam tvrdio da su nova znanja mnogih ekonomista, koja im omogućavaju da analiziraju ova područja u senci, nešto više nego prosto proširenje njihove konvencionalne ekonomske analize – to je otkriće novog predela koji je ljudskom pogledu otkriven tek u istoriji poslednje dve decenije. Ovi novi ekonomisti to ne vide. Oni su ograničeni kao Kolumbo. Uz pomoć kompasa, novog jedrenjaka koji je sagrađen da bi on krenuo morskim putevima koje je kompas otvorio, i sopstvenim instinktom moreplovca, njemu je uspelo da nađe neslućenu zemlju.

Ali Kolumbo je umro i ne saznajući da je slučajno naišao na novu hemisferu umro je čvrsto uveren da je našao nov put za Indiju.

U industrijskom svetu carstvo ekonomije u senci može se uporediti sa skrivenom stranom Meseca koji se sad, takođe, prvi put proučava. Celina ove industrijske realnosti stoji idealno-tipski u suprotnosti s onom osnovnom sferom, koju sam označio kao vernakularnu realnost, s običnom sferom supsistencije.

U svetlosti klasične ekonomije XX veka, i ekonomija u senci i vernakularna sfera leže izvan tržišta; karakteristika i jedne i druge je neplaćeni rad. Obe su, isto tako, prosto priračunate takozvanom neformalnom sektoru. I obe se jednako shvataju kao doprinos „društvenoj reprodukciji“. A ono što analizi najviše smeta jeste činjenica da se neplaćena dopuna najamnog rada, koja je po svojoj strukturi karakteristična samo za industrijska društva, često sasvim pogrešno shvata kao ostatak supsistencijalne delatnosti.

Sada se naziru začeci rasvetljavanja ove zbrke. Razlikovanje između tržišne privrede i njene senke postepeno gubi oštrinu i određenost. Kad se supsistencijalne delatnosti zamenjuju robom, to se ne oseća nužno kao napredak. Žene pitaju da li je „nezarađena“ potrošnja, koja se javlja sa radom u domaćinstvu, privilegija ili su one u stvarnosti, vladajućim oblicima prinudne potrošnje, prisiljene na degradirajući rad. Učenici pitaju da li oni idu u školu da uče ili da saraduju na sopstvenom zaglupljivanju. Pacijenti se žale da samopomoć više doprinosi medicinskoj ustanovi nego njihovom ozdravljenju. Nevolje koje potrošnja donosi sve više bacaju u zasenak olakšanja koja je potrošnja obećavala. Odluku između radno-intenzivne potrošnje i traganja za modernim oblicima izdržavanja ljudi sve više donose sami, lično. Odluka odgovara razlici između ekspanzivne ekonomije u senci i ponovnog otkrića vernakularne sfere. Međutim, upravo ova odluka je najtvrdokornija slepa mrlja ekonomije, za naučnika nesvarljiva kao ilovača ili odbojna kao pseće meso. Predlažem da se ovo pitanje osvetli jednim ispitivanjem svakidašnjeg jezika. Pokušaću to da učinim upoređujući ekonomski karakter ovog jezika u industrijskom društvu s njegovim, ekonomiji stranim, pandanom u preindustrijskim epohama. Kao što ću pokazati, poreklo ove razlike leži u jednom malo poznatom događaju koji se desio krajem XV veka u Španiji.

U rano jutro 3. avgusta 1492. Kristofor Kolumbo je isplovio iz luke Palos. Obliznji i mnogo važniji Kadiš bio je te godine zakrčen, kao jedina luka preko koje su Jevreji smeli napustiti Španiju. Granada je bila ponovo osvojena, pa jevrejske usluge u borbi protiv islama nisu više bile potrebne. Kolumbo je krenuo na put za Sipango. Pod tim nazivom postao je poznat Kataj (Kina), za vreme kratke vladavine već davno mrtvog Tamerlana. Po Kolumbovom računu zemljin meridijan je bio dug 45 milja. Prema tome, Azija bi se nalazila 2.400 milja zapadno od Kanarskih ostrva, negde oko Antila, u Karijskom moru. On je Okean sveo na domet brodova kojima je umeo da plovi. Uza se je imao jednog prevodioca za arapski jezik da bi preko njega mogao da se sporazume sa Velikim kanom. Otisnuo se na pučinu da bi otkrio nov morski put, a ne neku novu zemlju ili neku novu hemisferu.

Međutim, njegova namera je bila prilično nerazumna. Nijedan obrazovan čovek rane renesanse nije sumnjao u to da je Zemlja okrugla – neki su još verovali da ona stoji u središtu vasiona, a drugi su već smatrali da se kovitla kroz sfere. Ali od Aristotela još niko nije njen obim tako grubo potcenjivao kao Kolumbo, jer je 255. godine Eratosten iz Kirene merenjem odredio udaljenost od velike aleksandrijske biblioteke, koju je vodio, do Asuana (tamo gde se danas nalazi velika brana) na 500 milja. Do te udaljenosti je došao tako što je za „merilo“ uzeo čudno ravnomeran kas karavana sa kamilama od izlaska do zalaska sunca. Zapazio je da u vreme dugodnevice sunčevi

zraci u Asuanu padaju okomito, dok u Aleksandriji odstupaju od vertikale za sedam stepeni. Na osnovu toga je obim Zemlje izračunao na nekih pet procenata njenih stvarnih dimenzija.

Kad se Kolumbo obratio svojoj kraljici s molbom za pomoć, ova je pozvala učenog Talaveru da oceni izvodljivost Kolumbova poduhvata. Jedna komisija eksperata je našla da projektu Istok-Zapad nedostaje čvrsta podloga. Autoriteti učenosti su smatrali da je nemoguće oploviti pola sveta. Zamišljeno putovanje trajalo bi tri godine; bilo je neizvesno da li bi se i karavela – taj novi tip broda, sagrađen za daleka istraživačka putovanja – vratio s tog puta. Okeani nisu bili ni tako mali, ni tako plovni, kako je Kolumbo tvrdio. A teško se moglo i poverovati da bi bog tako dugo mirno gledao kako jedna nenastanjena i vredna zemlja toliko vekova ostaje skrivena njegovom izabranom narodu. Zato je kraljica Kolumba u prvi mah odbila. Kasnije, podstaknuta revnosnim franjevcima, povukla je svoju raniju odluku i potpisala svoj „sporazum“ sa Kolumbom. Ona, koja je islam prognala iz Evrope, nije mogla odbiti svoga admirala koji je hteo da postavi krst na drugoj strani Okeana. I kao što ćemo videti, iz ove odluke o kolonijalnom osvajanju proistekla je nova vrsta rata – invazija u vernakularni, zavičajni domen svog sopstvenog naroda – petvekovnog rata protiv života domaćeg ognjišta, čije teške posledice danas počinjemo da sagledavamo.

Pet nedelja je Kolumbo plovio poznatim vodama. Pristao je na Kanarskim ostrvima da bi opratio krmu „Pinte“, zamenio latinsko jedro „Ninje“ i da bi obavio neki tajanstveni posao sa donom Beatrisom de Perasa. Tek 10. septembra, posle dva dana plovidbe od Kanarskih ostrva, dospao je u zonu istočnih pasatnih vetrova koji su ga brzo poneli preko Okeana. U oktobru je naišao na kopno, što kraljičini savetnici nisu očekivali. U svom dnevniku on u zapisu od 13. oktobra 1492. čudesno opisuje pevanje ševe koje ga je pozdravilo na Santo Domingu. Međutim, na Karibima nikad nije bilo ševa. Kolumbo je bio i ostao *gran marinero y mediocre cosmógrafo*. Do kraja svoga života ostao je u uverenju da je našao ono što je tražio – špansku ševu na obalama Kine.

Pređimo sad od onoga što je s pravom postalo poznato na ono što se stalno, namerno, previđalo – od Kolumba čije nam ime odmah pada na um čim se pomene godina 1492, na Elija Antonija Nebrihu (Elio Antonio Nebrija), koji je izvan Španije gotovo zaboravljen. Dok je Kolumbo kroz portugalske vode i luke plovio prema zapadu, španskoj kraljici je predložena nova arhitektura društvene realnosti. Dok je Kolumbo plovio prema dalekim zemljama da bi tražio ono što je blisko – zlato, podanike, ševe – Nebriha je u Španiji pripremao za kraljičine podanike potpuno nov oblik zavisnosti. Ponudio je kraljici novo oružje, gramatiku, kojim bi rukovao letrado, nov tip plaćenika.

Bio sam duboko uzbuđen dok sam držao u rukama Nebrihinu *Gramatica Castellana* – jednu svesku u četvrtini sa pet potpisa, složenu gotičkim slovima. Epigraf je odštampan crveno, a jedna prazna strana stoji pred uvodom:

„Vrlo visokoj i presvetloj princezi, doni Izabeli Prvoj, koja je pod ovim imenom kraljica i vladarka Španije i Ostrva našeg mora. Ovde počinje gramatika koju je magistar Antonio de Nebriha pripremio za kastilijanski jezik. Na početku je postavio prolog. Pročitaj ga na vreme.“

Osvajačica Granade prima peticiju, sličnu mnogim drugim. Ali drukčiju od Kolumbove molbe kojom se traži potpora da bi se otvorio nov morski put za Kinu; Nebrihina molba traži od kraljice da osvoji novo carstvo u sopstvenoj zemlji. On nudi Izabeli sredstvo za kolonizaciju jezika kojim govore njeni podanici; uvođenjem *lengua* Kastilije – njenog jezika, njenog govora – on hoće da zameni jezik naroda.

Sada ću iz šest strana dugog uvoda u Nebrihinu *Gramatiku*, prevesti i komentarisati neke delove. Setimo se, dakle: iz impresuma na kraju ove *Gramatica Castellana* saznajemo da je ona napustila štampariju u Salamanki 18. avgusta 1492, samo petnaest dana posle Kolumbova polaska.

„Ako, Presvetla Kraljice, dobro promislim i predočim sebi starost svih stvari koje su zabeležene za naše sećanje i za naše pamćenje, jasan i siguran izgleda mi jedan zaključak: jezik je uvek bio pratilac vladavine i stoji u njenoj sviti tako da zajedno počinju, rastu, cvetaju, pa i propadaju.“

Da bi se razumelo šta je za Nebrihu značila *lengua*, „jezik“, mora se znati ko je on bio. Antonio Martinez de la Kala (Antonio Martinez de la Cala), jedan converso, potomak pokrštenih Jevreja, došao je u svojoj devetnaestoj godini do zaključka da je latinski jezik, bar na Iberijskom poluostrvu, bio toliko iskvaren da se moglo reći da je usled zanemarenosti umro. Tako je Španija bila bez jezika (*una lengua*) kojeg bi zasluživao ovaj izraz. Jezici Svetog pisma – grčki, latinski i hebrejski – bili su, nesumnjivo, nešto drugo nego *govor naroda*. Zato je Nebriha išao u Italiju, gde je latinski – po njegovom mišljenju – bio najmanje iskvaren, da bi ga preneo u svoju zemlju. Kad se vratio u Španiju, njegov savremenik Ernan Nunjes (Hernan Nuñez) je zapisao da je to bilo kao da je Orfej vratio Euridiku iz podzemnog sveta. Sledećih dvadeset godina Nebriha se posvetio obnavljanju gramatike i retorike. Prva celovita knjiga koju je štampao u Salamanki bila je njegova latinska gramatika 1492. godine.

Kada je prekoračio četrdesetu i počeo da stari, kako on kaže, otkrio je da bi se iz govora s kojima sa svakodneвно sretao u Španiji mogao obrazovati jedan „pravi“ jezik: konstruisati jedan jezik, hemijski ga sintetizovati, da bi se tom veštačkom tvorevinom zamenila „nezauzdana, haotična“ narečja Španije. Tako je sačinio kastilijansku gramatiku, prvu koja je napisana za jedan moderni evropski jezik. Converso se koristi svojim klasičnim obrazovanjem da bi kategorije španskog običajnog prava protegao na carstvo jezika. Po Iberijskom poluostrvu okupljaju se gomile koje govore različitim jezicima da bi se u programima zajedno sručivale na jevrejske izopštenike; u isto vreme kosmopolitski *converso* nudi kruni svoje usluge: stvaranje jezika podesnog da se upotrebi gde god bi nas odveo.

Dok je Nebriha radio na svojoj Gramatici, sastavljao je i rečnik, koji je do današnjeg dana ostao daleko najbolji izvor starošpanskog jezika. Oba pokušaja preduzeta u naše vreme, s namerom da se taj rečnik prevaziđe, završila su se neuspehom. *Tesaurus Lexicografico* Hilija Gaje (Gili Gaya), započet 1947, zastao je kod slova E, a *Tentative Dictionary of Medieval Spanish* R. S. Boga (R. S. Bogg) stoji od 1946. godine samo kao skica. Nebrihin rečnik se pojavio godinu dana posle njegove *Gramatike* i već je sadržao jedan uput na Novi Svet – prvi amerikanizam, *canoa* (kanu), pojavio se odštampan.

Rečnik i gramatika, po sebi i za sebe, nisu bili ništa novo u Nebrihino vreme. Već stari narodi su sistematski opisali svoje jezike – grčki, latinski i, potpuniye od drugih, Panini sanskrtski. Nebriha je iz srednjeg veka poznavao gramatiku kao sredstvo za učenje jezika nauke. Međutim, još nikad nije gramatika shvaćena kao nastavno sredstvo za govorni jezik svakodnevice, kao oruđe za osvajanje u prekomorskim zemljama, kao sredstvo za ugnjetavanje u sopstvenoj zemlji.

Pogledajmo samo šta Nebriha misli o kastilijanskom jeziku:

„Kastilijanski jezik... bio je u vreme sudija i kraljeva Kastilije i Leona još u povojima; svoju snagu počeo je da pokazuje u vreme presvetlog i za večita vremena hvale dos-

tojnog, kralja Alfonsa Mudrog. Po njegovom nalogu napisane su *Siete Partidas* i *General Historia*, i mnoge knjige prevedene sa latinskog i arapskog na naš kastilijanski jezik.“

I zaista, Alfons X (1221–1284) bio je prvi evropski monarh koji je pučke ili zavičajne govore svojih pisara uveo kao službeni jezik uprave. Namera mu je bila da naglasi da on nije jedan od rimskih, latinskih kraljeva. Kao kakav kalif, preporučio je svojim dvoranima da temeljito pregledaju islamske knjige, da iz njih pokupe blago i učine ga dostupnim njegovim podanicima, da bi tako kao dragoceno nasleđe ostalo njegovom kraljevstvu. Uzgred rečeno, većinu njegovih prevodilaca činili su Jevreji iz Toleda čiji je jezik bio starokastilijanski, pa su orijentalne jezike radije prevodili na svoja zavičajna narečja nego na latinski, sakralni jezik crkve.

Nebriha objašnjava kraljici da je Alfons ostavio čvrst temelj starošpanskog; osim toga, da je svoje preobražavanje narečja u pravi jezik počeo time što ga je koristio za objavljivanje zakona, pisanje istorije i prevođenje klasika. Pa onda nastavlja:

„Jezik se širio prema Aragonu i Navari, sa pratnjom infanata koje smo slali u one zemlje da tamo vladaju. I rastao i razvijao se dalje sve do ove vlade i ovog mira koje sada umivamo, zahvaljujući u prvom redu milosti božjoj i providenju, a zatim brižnom i upornom trudu Vašeg Veličanstva. Tako su nadaleko rasuti članovi i delovi Španije povezani u jedno telo u jedinstvu jednog carstva.“

Ovde Nebriha podseća kraljicu na novi pakt između mača i knjige. On predlaže savez između dveju sfera, koje su obe u sekularnom domenu krune, ali savez koji je bio nešto drugo od srednjovekovnog pakta između cara i pape u državi. Nebriha predlaže pakt, ne više između mača i krsta, krune i kaluđerske rize, već između mača i knjige, oružja i nauke, vojnika i učenih ljudi, pri čemu su oba partnera u službi kraljice. Uz to, potrebno mu je da se domogne jezika: on hoće da stavi pod vlast pravila miljenicu vladavine, koja kao kantinerka prati vojničke logore. I on dobro zna kome se obraća: supruzi Ferdinanda Aragonskog, ženi kojoj po prosvećenosti ni među muškarcima nema ravna. Nebriha zna da ona, radi sopstvene rasonode, čita u originalu Cicerona, Seneku i Livija i da poseduje senzibilitet koji fizičko i spiritualno ujedinjuje u ono što ona sama prva, naziva dobrim ukusom. Zajedno sa Ferdinandom kraljica je pokušavala da haotičnoj Kastiliji, koju su dobili u nasleđe, da određen lik; zajedno su stvorili državu kojom se može upravljati. Nebriha ih podseća na jednu vezu koja određuje špansko mišljenje do današnjeg dana – *armas y letras*. On govori o stapanju imperije i jezika i obraća se jednoj suverenoj vladarki koja je kratko vreme pre toga, i to u bolno kratkom roku, otela iz ruku crkve inkviziciju da bi je, kao sekularni instrument, potčinila kraljevskoj vlasti. Monarhija ju je preuzela da bi grande stavila pod svoju ekonomsku kontrolu i da bi plemiće u raznim većima zamenila Nebrihinim *letrados*. Bila je to monarhija koja je starija večnička tela pretvorila u birokratske organizacije državnih činovnika, u institucije namenjene jedino provođenju kraljevske politike. Ovim ministarstvima sastavljenim od „eksperata“ pridodaće se kasnije, u dvorskom ceremonijalu Habsburgovaca, jedna ritualna uloga pri procesijama i prijemima koja se nije mogla uporediti ni sa jednim svetovnim ceremonijalom još od vizantijskih vremena.

Vrlo otšroumno Nebriha podseća kraljicu na to da je savez *armas y letras*, drukčiji od onog između države i crkve, bitna pretpostavka za povezivanje rasutih delova Španije i za njihovo ujedinjavanje u jedno jedino apsolutno kraljevstvo, „... čiji je lik i sklop takav da će vekove preživeti

i da vreme neće moći ni da ga razbije ni da ga iznutra nagrize. Budući da je sad hrišćanska religija očišćena, ona preko koje smo prijatelji boga i s njim izmireni“ (Nebriha, nesumnjivo, ima u vidu inkviziciju); „budući da smo ratom i silom oružja pobedili neprijatelje naše vere, one neprijatelje koji su našima naneli toliko zla i još više bi ga bili naneli“ (on misli na vrhunac rekonkviste, pad Granade); „budući da postoje prava i oni zakoni koji nam omogućavaju da u jednakosti živimo u ovoj velikoj zajednici koju nazivamo Kraljevstvo, Res Publica“ (možda je ovde mislio na bratstva koja su se širila), „sad nam još samo preostaje da do procvata dovedemo veštine mira. A među njima je prva ona kojoj uči jezik, jezik koji nas odvaja od životinja, koji nam je svojstven, posle poštovanja boga naše najdostojnije delanje...“

Ove reči zvuče sasvim jasno kao apel humaniste vladarima, u kojem ih on poziva da brane carstvo civilizovanih hrišćana od domena divljaka. Jezička ograničenost divljaka je sastavni deo mita o divljaku gde god ga sretnemo u toku srednjeg veka; u moralno uređenom svetu biti divlji znači biti nerazumljivo nem, grešan i proklet. Nekada je paganin krštenjem trebalo da bude uveden u stado, a odsada posredstvom jezika. Jeziku je sada potreban nadziratelj.

Nebriha izlaže dalje:

„Dosad je naš jezik bio bez ograda i bez pravila i stoga se, za samo nekoliko stoleća, izmenio toliko da se više ne može prepoznati. Kad bismo današnji jezik mogli da uporedimo s onim kojim se govorilo pre pet stotina godina, uočili bismo razliku i raznolikost koje ne bi mogle biti veće ni da su to bila dva različita jezika.“

Nebriha opisuje razvoj i širenje lokalnih narečja, *lingua vulgar*, tokom vremena. On se osvrće na nenegovani jezik Kastilije – drukčiji od onog u Aragonu i Navari, gde su vojnici nedavno uveli kastilijanski – ali isto tako drukčiji i od starijeg kastilijanskog na koji su Alfonsovi redovnici i Jevreji preveli grčke klasike sa njihovih arapskih verzija. U XV veku ljudi su svoj jezik drukčije osećali i doživljavali nego mi danas. Istraživanje Menendes Pidal (Menendez Pidal) o jeziku Kolumba pomaže nam da ga bolje razumemo. Kolumbo, prvobitno trgovac platnom iz Đenove, govorio je genoveški kao prvi jezik, dijalekt koji ni danas još nije standardizovan. On je učio da poslovna pisma piše na latinskom, mada je to bio varvarski latinski. Budući da je u Portugaliji doživeo brodolom, oženio se tamo Portugalkom i verovatno, gotovo sasvim, zaboravio italijanski. Govorio je portugalski, ali nikada na tom jeziku nije napisao ni reči. Za devet godina života u Lisabonu navikao je da piše španski. Ali nikad on svoju inteligentnu glavu nije upotrebio za to da dobro nauči španski, pa ga je stalno upotrebljavao u nekoj mešavini s portugalskim. Kolumbov španski nije kastilijanski, ali obiluje običnim, jednostavnim rečima koje je u prolazu pokupio u Sredozemlju. Uprkos mnogim sintaktičkim nakaznostima, on svoj španski upotrebljava na jedan živ, izražajan i precizan način. Kolumbo je, dakle, pisao na dva jezika koja nije govorio, a govorio je više drugih. Za njega i njegove savremenike nije u tome bilo ničeg neobičnog i problematičnog. Ali u Nebrihinim očima sve je to bilo izvan onoga što je on bio sklon da nazove „jezikom“.

U nastavku svoje peticije Nebriha navodi odlučujući argument: *La lengua suelta y fuera de regla*, jezik bez pravila i zakona u kome ljudi žive i svoj život vode, postao je opasnost za krunu. Zatim tumači jednu neproblematičnu istorijsku činjenicu kao problem za arhitekta jedne nove vrste zajednice – modernu državu.

„Moja nastojanja i sve moje zadovoljstvo išli su oduvek za tim da našu naciju učinim velikom, i da ljudima moga govora obezbedim knjige koje bi bile dostojne njihove dokolice, jer oni je sada rasipaju na romane i priče upletene u hiljade laži i zabluda.“

Nebriha predlaže da se jezik podvede pod pravila da bi se ljudi odvratili od traćenja vremena na frivolnu lektiru, „*quando la emprenta aun no informaba la lengua de los libros*“. A Nebriha u poznom XV veku nije jedini koji je zabrinut zbog „traćenja“ slobodnog vremena, što je bilo omogućeno pronalaskom hartije i pokretnih slova. Dvadeset devet godina kasnije će Injasio Lojola (Ignacio de Loyola), dok je ležao u Pamploni zbog nogu ozleđenih topovskom granatom, doći do uverenja da je protraćio svoju mladost. Kao tridesetogodišnjak gledao je unazad na svoj život pun „svetske sujete...“, na život u čiju je dokolicu spadala i lektira pučkog šunda.

Godine 1793, tačno tri stotine godina posle Nebrihe, oponomoćenik francuske revolucije, opat Gregor (Abbe Gregoire), takođe je pokušao da narečja žrtvuje na oltaru otadžbine (sacrifier les patois sur l'autel de la patrie). Ali i tada i sve do današnje razvojne politike, cilj ovog standardizovanja bio je izričito suprotan cilju koji je bio postavio Nebriha. Naši savremenici veruju da se ljudi ne mogu naučiti čitanju bez standardizovanog jezika i da je on nužna pretpostavka za širenje štampanih knjiga. Godine 1492. argument još glasi obrnuto. Nebriha je zabrinut jer ljudi koji govore desetinama različitih lokalnih narečja padaju kao žrtve epidemije čitanja. Oni traće svoje vreme na knjige koje cirkulišu bez ikakve birokratske kontrole. Rukopis je bio nešto tako dragoceno i retko da su vlasti mogle delo nekog autora ugušiti zaplenom bukvalno svih kopija. Rukopisi su ponekad mogli biti iz korena iščupani. Knjige ne. Čak i pri malim tiražima od 200 do 1.000 primeraka – a oni su bili tipični za prvu generaciju štampanih dela – nikad ne bi bilo moguće da se konfiskuje ceo tiraž. Knjige su preko indeksa mogle biti samo osuđene ali ne i uništene. Ali Nebrihin predlog je došao pedeset godina pre nego što je indeks objavljen 1559. godine. Nebriha hoće da kontrolu štampane reči uspostavi u mnogo dubljoj ravni nego što je crkva težila da postigne svojim zabranama. On želi da zameni lokalna narečja naroda jezikom gramatičara. Humanist predlaže standardizaciju govornog jezika da bi novu tehniku štampanja knjiga učinio nedostupnom za lokalna pučka narečja – da bi sprečio ljude da štampaju i čitaju na raznim jezicima koje su dotad samo govorili. Ovim monopolom na oficijelni jezik, na jezik koji se uči kod učitelja, on je nameravao da spreči divlje pučko čitanje.

Da bismo shvatili sav značaj Nebrihinog argumenta – argumenta da je prisilna obuka u jednom nacionalnom jeziku nužna da bi se ljudi odvratili od površne lektire na njihovom narečju, koja im pruža jevtino zadovoljstvo – moramo se podsetiti na stanje štamparstva u ono vreme. Nebriha je rođen pre pojave pokretnih slova. Bilo mu je trinaest godina kada je prvi pokretan kliše stavljen u pogon. Njegov svesni život, život odraslog, podudara se s inkunabulama. Kada je štamparska veština bila stara dvadeset pet godina, on je objavio svoju Latinsku gramatiku. Kad joj je bilo trideset, objavio je *Kastilijansku gramatiku*. Nebriha se još mogao sećati vremena kad nije bilo štamparstva, kao što se ja sećam vremena pre televizije. Nebrihin tekst, koji ovde imam u vidu, objavljen je, slučajno, iste godine kad je umro Tomas Kekston (Thomas Caxton). I samo Kekstonovo delo može nam olakšati razumevanje pučko-dijalekatske knjige.

Tomas Kekston je bio engleski trgovac suknom koji je živeo u Holandiji. Počeo je da prevodi i samoučki je ovladao štamparskom veštinom. Budući da je objavio nekoliko knjiga na engleskom jeziku, preneo je 1476. godine svoju štamparsku presu u Englesku. Kada je (1491) umro, ostavio je za sobom četrdeset objavljenih prevoda na engleski i štampano gotovo sve što mu je bilo dostupno na pučkom engleskom – s čudnim izuzetkom knjige Viljema Lenglanda (William Langland) *Piers Plowman*. Često sam se pitao da nije on ovo važno delo izostavio zbog toga što je moglo da bude opasno za njegov bestseller – *The Art and Crafte to Knowe Well to Dye*. Ova sveska iz njegove vestminsterske prese spada u red prvih štampanih knjiga za samopomoć. Sve što je čoveka moglo pripremiti za društvo koje je polagalo na svesno naučene oblike ponašanja, sve što je moglo

voditi „ponašanju, doličnom i pobožnom“, sakupljeno je u potanje sveske u četvrtini ili folio-formatu sa čistim gotičkim slogom – uputstva za sve moguće, od rukovanja nožem do vođenja konverzacije, od poznavanja vina i šahovske igre do veštine umiranja. Do 1500. godine pojavilo se oko stotinu izdanja ove knjige. To je priručnik za samoobrazovanje koji pokazuje kako se čovek može pripremiti da sa dostojanstvom umre, bez intervencije lekara ili sveštenika.

Bilo je četiri kategorije knjiga koje su se u početku javile na jeziku naroda: domaća pučka knjiga; prevodi sa francuskog i latinskog; pobožne knjige; i uputstva za samoobrazovanje, za učenje bez učitelja. Ocenjuje se da je pre 1500. godine na više od 1.700 presa u oko trista evropskih gradova odštampana po jedna ili više knjiga. U toku XV veka objavljeno je skoro četrdeset hiljada izdanja koja su u više od dvadeset miliona primeraka došla u ruke čitalaca. Otprilike jedna trećina toga objavljena je na raznim lokalnim narečjima Evrope. Nebrihi je zadavao brige upravo taj deo knjiga, štampan na narečjima. On je hteo da upotrebi novu tehniku kao nastavno sredstvo, jer je bio svestan – više nego iko drugi – da bi štamparstvo moglo da učini učitelja gotovo izlišnim.

Ako bismo hteli da pobliže razumemo njegovu uznemirenost zbog slobode čitanja, moramo se setiti da se u njegovo vreme još čitalo naglas. Čitanje u sebi je novija tekovina. Avgustin je bio već veliki pisac i biskup hiponski kad je otkrio da se može i u sebi čitati. U svojim *Ispovestima* on opisuje ovo otkriće. Obziri prema sabraču nisu mu dopuštali da ih noću uznemirava svojim čitanjem naglas, a radoznalost ga je gonila na čitanje. Zato je naučio da čita u sebi. Bila je to veština koju je dotad video samo kod jednog čoveka, kod svoga učitelja Ambrozija Milanskog. Ambrozije je – tako misli Avgustin – pribegavao ovoj veštini zato što su se, inače, ljudi skupljali oko njega i svojim pitanjima o tekstu ga ometali u čitanju. Glasno čitanje bilo je vezivni član između klasične učenosti i narodne kulture.

Navika da se čita naglas ima društvene posledice. To je neobično uspešno sredstvo da se veština čitanja približi onima koji čitaču gledaju preko ramena; umesto da se ograniči na jedan subliman ili sublimiran oblik samozadovoljavanja, ono podstiče razmenu misli u zajednici, vodi zajedničkom obrađivanju komentaranju pasaža. U većini jezika Indije glagol koji znači ono što i „čitati“ ima značenje „zazvoniti“, „zazvučati“. Istim glagolom se označava čitanje knjiga i sviranje na žičanom instrumentu vini. Čitanje i sviranje na muzičkom instrumentu, shvataju se kao paralelne delatnosti. Uprošćena i uobičajena, internacionalno usvojena definicija pismenosti pomera pogled na alternativne mogućnosti pristupa knjigama, i štampanoj reci uopšte, i lektiri. Da se čitanje prvobitno shvatalo kao društvena aktivnost, kao, na primer, veština sviranja na gitari, tada bi manje čitalaca moglo, u stvari, da znači mnogo širi pristup knjigama i literaturi. Čitanje naglas bilo je pre Nebrihina vremena u Evropi uobičajeno. Sa pojavom štampe glasno čitanje je za kratko vreme prešlo u epidemiju. Granica između obrazovanosti i veštine pisanja bila je drugačija od današnje. Čitati značilo je tada poznavati latinski jezik. Veliki broj ljudi, dobro upoznatih sa literaturom na narečju njihove regije, većinom nije umeo čitati i pisati, a ako su neki i umeli, to su postigli sopstvenim trudom, bili su pisari ili su napustili sveštene redove.

Kraljici je pothvat koji je predlagao Nebriha mogao izgledati još manje realan nego Kolumbov plan. Međutim, za nastanak nacionalne države on se, na kraju, pokazao značajniji od Novoga sveta. Nebriha je jasno pokazao put kako da se spreči slobodan i anarhičan razvoj štamparske tehnike i kako da se direktno pretvori u birokratski kontrolni instrument državne vlasti i uprave.

Danas uglavnom polazimo od pretpostavke da knjige ne bi mogle biti štampane, i u većem broju čitane, kada bi bile pisane u narečju, slobodnom od pravila oficijelne gramatike. Isto tako, pretpostavljamo da ljudi ne bi bili u stanju da svoj sopstveni jezik nauče čitati i pisati kad ne bi bilo onakve nastave latinskog jezika koja se od davnina pruža studentima. Čujmo opet Nebrihu:

„Pomoću moje gramatike oni treba da nauče umetni kastilijanski, što nije teško jer je on izgrađen na osnovama jezika koji oni poznaju; a tada će im latinski lako pasti...“

Nebriha posmatra narečje kao materijal od koga se može napraviti njegov umetni kastilijanski, kao upotrebna građa, taman onako kao pernambuko-drvo i ljudska radna snaga koji su, kako je Kolumbo sa žaljenjem konstatovao, jedine vredne ili značajne sirovine Kube.

Nebrihi nije stalo do toga da upotrebom gramatike što više ljudi nauči čitati i pisati, ma šta oni inače govorili. On, zapravo, preklinje Izabelu da mu da moć i vlast da, pomoću svoje gramatike, zaustavi anarhično širenje nekontrolisanog mišljenja i govora.

„Danas oni traće svoju dokolicu na romane i fantastične priče pune laži. Stoga sam zaključio da je moj najpreči zadatak da kastilijanski jezik pretvorim u artefakt da bi ubuduće sve što na ovom jeziku bude napisano imalo jedinstven duh.“

Kao jezički ekspert krune Nebriha hoće miljenika moći koga nosi narod da pretvori u slugu naroda. On hoće da uzme narodu iz usta njegov stil, njegovu reč, njegovo narečje i da iz njegovih reči iskuje novo oruđe uprave. On prvi formuliše pretenziju države na „pravo kovanja“ jezika, na njegov karakter. Prelazak od lokalnih narečja na maternji jezik, čije učenje ima oficijelni karakter, možda je najsuptilniji – i stoga, najmanje proučen događaj, u nastajanju robno-intenzivnog društva. Radikalna promena od pučkog narečja ka školskom jeziku uprave nagoveštava prelazak od materinskih grudi na flašicu, od života supsistencije ka blagostanju, od porodičnog gazdinstva na proizvodnju za tržište, od sveta gde se nade dele između države i crkve ka svetu gde je crkva marginalna i religija privatizovana, a država preuzela materinske funkcije na koje je ranije samo crkva polagala pravo. Ranije nije bilo spasa izvan crkve, a sada ne bi trebalo da bude čitanja i pisanja – a ako je moguće ni govora – izvan vaspitnog sektora. Trebalo bi da se ljudi, ponovo rođeni iz krila vladarke, doživotno hrane na njenim grudima. Prvi put se u život prizivaju državljani i jezik na koji ga upućuje država – ni jedan ni drugi nemaju nigde istorijskog uzora.

Nebriha se poziva na jednu staru hermetičku tradiciju kad predlaže da kastilijanski pretvori u artefakt, za kraljičine podanike neophodan onako kao što je to vera za hrišćane. U jeziku njegova vremena obe reči koje on ovde upotrebljava – *reducir* i *artificio* – imaju kako kolokvijalno tako i tehničko značenje. U ovom drugom značenju one spadaju u jezik alhemije.

Prema Nebrihinom sopstvenom rečniku *reducir* znači u španskom XV veka „promeniti“, „potčiniti“, „civilizovati“. U ovom poslednjem smislu jezuiti su kasnije shvatali frazu *Reduccion des Paraguay*. Pored toga, u celom XV i XVI veku *reductio* znači jedan od sedam stupnjeva kroz koje se obično elementi prirode pretvaraju u kamen mudrosti, panaceju, koja sve čega se dotakne pretvara u zlato. Ovde *reductio* znači četvrti od sedam stupnjeva sublimacije. Ona predstavlja odlučujuću proveru koju (siva) materija mora izdržati da bi bila prevedena od prvog na drugi stupanj prosvetljenosti. Na prva četiri stupnja sirova prirodna materija se najpre rastvori, prečišćava i isparava. Na četvrtom stupnju (*reductio*) materija se obogaćuje mlekom mudraca. U slučaju da ona ovu supstancu primi, što se može desiti samo onda ako su prva četiri procesa njenu grubu i haotičnu prirodu sasvim izlučila, može se proizvesti hrizosperma, u dubini skriven zlatni zametak. To je *educatio*. U toku sledeća tri stadijuma alhemičar može svoj *alumnus* – to jest supstancu koju je nahranio svojim mlekom – stvrdnjavanjem pretvoriti u kamen mudrosti. Jezik kojim je sve ovo izraženo pripada vremenu odmah posle Nebrihe. Uzimam ga gotovo doslovno od Paracelzusa, koji je rođen one iste godine kad je objavljena *Gramatica Castellana*.

No vratimo se opet tekstu. Nebriha razvija svoju argumentaciju:

„Ja se, pre svega, trudim da ovaj naš kastilijaski jezik pretvorim u jednu veštinu, jedan uređen mehanizam tako da što se sad na njemu piše, i što se odsad bude pisalo, ima jedinstvenu vrednost i može da se protegne i na vreme koje dolazi. Vidimo da je isto učinjeno sa grčkim i latinskim: baš zato što su oba ova jezika podvrgnuta pravilima, oni su nadživeli mnoge vekove. Ako se s našim jezikom ne učini to isto, ispašće da su Vaši hroničari i istoričari uzalud pisali, sećanje na Vaša velika dela uzalud namenjivali besmrtnosti. Jer ako pokušavamo da na kastilijanskom jeziku zapišemo ono što je prolazno i retko, to onda može da bude samo za kratko vreme. Zbog toga je potrebno da se odluči između dve mogućnosti: ili će sećanja na Vaša slavna dela nestati zajedno s jezikom ili će morati da lutaju po stranim nacijama budući da nemaju sopstvenog doma u kojem bi se nastanila.“

Rimskim Carstvom se moglo upravljati pomoću latinskog jezika njegove elite. Ali istaknuti tradicionalni elitni jezici koje su koristila ranija carstva za vođenje državnih poslova, za uređenje međunarodnih odnosa i za unapređenje učenosti – kao što su bili persijski, arapski, latinski ili fra-nački – nisu dovoljni za ostvarivanje težnji nacionalnih monarhija. Moderna evropska država ne može funkcionisati u svetu lokalizama. Novoj nacionalnoj državi potreban je jedan *artificio*, nešto drugo nego što je tradicionalni latinski diplomatije ili regionalni kastilijanski Alfonsa Mudrog. Toj novoj zajednici potreban je jedan jedinstveni jezik, koji razumeju svi koji podležu njenim zakonima i kojima su namenjena po nalogu monarha napisana *kazivanja* (to jest propaganda).

Ali Nebriha, ipak, neće da likvidira latinski jezik. Naprotiv, renesansni novolatinski u Španiji ima za svoj opstanak da zahvali njegovoj latinskoj gramatici i njegovom latinskom rečniku. A Nebrihina značajna inovacija sastojala se u tome što je stvorio jezičke osnove za besprimerno društvo u kojem birokrati, vojnici, trgovci i seljaci apsolutističkog vladara zajedno polažu pravo na to da govore jedan jezik, jezik koji i siromašni razumeju i na njemu treba i da *slušaju*. Nebriha zasniva koncept govornog jezika dovoljan da svakog čoveka postavi na mesto koje mu je dodeljeno u piramidi koja je, obučavanjem ljudi na njihovom maternjem jeziku, prinudno uspostavljena. Njegova argumentacija naglašava da će Izabelino pravo na istorijsku slavu zavisiti od toga da li će ona stvoriti propagandni jezik – univerzalan i kodifikovan kao latinski, a ipak podesan da proдре u svako selo, u svaku seosku kuću, da bi podanike *reducirao* u moderne građane.

Koliko su se vremena izmenila od Dantea! Za Dantea je jezik koji se morao učiti, koji se morao govoriti prema gramatičkim pravilima, neizostavno morao biti mrtav jezik. Po njemu, takav jezik je bio prikladan za učitelje, koje je cinično nazivao *inventores grammaticae facultatis*. Ono što je Danteu izgledalo mrtvo i nekorisno, Nebriha je preporučivao kao oruđe. Jednome je bilo stalo do žive razmene misli, drugome do potčinjavanja uređenim jezikom čije su reči pravljene i spajane kao kameni palate u slavu Njenog veličanstva.

„U toj situaciji hteo bih da položim prvi kamen i da u našem jeziku učinim ono što su učinili Ksenodot za grčki i Krates za latinski jezik. Njima su sledili bolji. Ali kao njih slavićemo sebe što smo bili izumitelji i pronalazača (*primeros inventores*) jedne tako nužne veštine.“

Ekspert je uvek u vremenskoj stisci, ali vera u napredak daje mu izgled skromnosti. Akademski pustolov vrši pritisak na svoju vladu da njegovu ideju prihvati sad, inače se izlaže opasnosti da njeni imperijalni planovi propadnu. Sad je pravi trenutak!

„Naš jezik je, u stvari, upravo sad dostigao visinu sa koje se više moramo plašiti da ne padnemo nego što smo se ikad smeli nadati da ćemo se do nje popeti.“

Poslednji odeljak Nebrihina uvoda kipti rečitošću. Očigledno, ovaj učitelj retorike znao je šta hoće. Prvo je svoj projekt izložio; kraljici je obrazložio zašto treba da ga prihvati; ulio joj je malo straha od onog što bi se moglo desiti ako mu ne ukaže svoju naklonost; i najzad, apeluje, kao i Kolumbo, na njen smisao za providenje.

„Treće preimućstvo koje iz moga rada možete izvući je ovo... Kad sam Vašem veličanstvu u Salamanki predao nacrt ovoga dela, a Vi me tada upitali kakva bi korist od toga mogla da bude, prečasni biskup mi je uzeo reč iz usta i odgovorio umesto mene: uskoro će Vaša visost nametnuti svoj jaram varvarskim porodicama, nacijama koje govore tuđim jezicima, i iz te pobeđe rodice se nužnost da im se propišu zakoni i jezik koji pobedilac duguje pobeđenom. Ovaj bi se tada mogao učiti pomoću moje gramatike ... i to važi ne samo za neprijatelja naše vere već i za žitelje Biskaje, Navare, Francuske i Italije.“

Pokušali bismo da rekonstruišemo ono što se zbilo u Salamanki pošto je Nebriha predao kraljici nacrt svoje knjige. Kraljica je pohvalila humanistu što je kastilijanskom jeziku dao ono što je dotada bilo rezervisano za jezik *Svetog pisma* – hebrejski, grčki i latinski. (Iznenaduje i značajno je da *converso* u godini Granade ne pominje arapski jezik *Korana*! (Ipak, iako je Izabela bila kadra da shvati učinak svoga *letrado* – prezentaciju jednog živog jezika u pravilima gramatike – ona nije mogla da vidi u čemu bi bila praktična korist takvog pothvata. Za nju je gramatika bila sredstvo pri obrazovanju sveštenika i pisara. Ipak, smatrala je da se grčki jezik prosto ne može učiti posredstvom nastave. Prema njenom kraljevskom shvatanju lingvistike, svaki podanik njenog kraljevstva bio je po prirodi toliko obdaren da u toku svoga života može *sam* ovladati celom sferom svog jezika. Po takvoj „kraljevskoj lingvistici“ pučki jezik je domen podanika, neprikosnoven kao utrina ili opštinski pašnjak, kao španski porotni sud (*los fueros*) i drugi oblici „zajednice“. Čini se da je kraljica smatrala da je sfera pučkog van domašaja vlasti španskog monarha. Tradicionalna vladarka koja hoće da stvori nacionalnu državu još nije u stanju da sagleda logiku koja leži u osnovi ovoga projekta. Prva Nebrihina reakcija podvlači originalnost Nebrihine zamisli.

Ovi razgovori o Nebrihinoj ideji o nužnosti da se govor maternjeg jezika uči putem nastave, biće da su vođeni negde u martu 1492. godine, otprilike u isto vreme kad je i Kolumbo izlagao svoj plan kraljici. U početku je Izabela odbila Kolumba zbog tehničkih prigovora njenih savetnika – obim zemljine lopte izračunao je pogrešno. Međutim, Nebrihin projekt odbila je iz drugih razloga: posredi je bilo kraljevsko poštovanje autonomije narečja njenih podanika. Ovaj respekt krune pred pravnom autonomijom svakog sela, pred *fuero del pueblo*, pred sudom jednakih, važio je i za narod i za suverena kao osnovna sloboda hrišćana koji su se borili za rekonkvistu Španije. Nebriha se ne slaže s ovom Izabelinom tradicionalnom, tipično Iberijskom, predrasudom – sa shvatanjem da kruna mora poštovati raznolikost običaja u kraljevstvima – i priziva sliku nove, univerzalne misije za jednu *modernu* krunu.

Kolumbo je na kraju pobedio jer su ga njegovi prijatelji u sveštentičkim redovima prikazali kraljici kao čoveka koji se pokorava božjoj volji da služi njenoj tajanstvenoj svetskoj misiji. Nebriha završava svoju peticiju pozivanjem na „duh Granade“ – naime, na sudbinsku pozvanost kraljice da ne samo Andaluziju već i ceo svet osvoji a zatim i duhovno potčini.

Obojica, i Kolumbo i Nebriha, nude svoje usluge osnivačici carstva novog stila. Ali Kolumbo jedino predlaže da se tek stvorene karavele angažuju do krajnjeg dometa svojih plovnih mogućnosti, da bi se kraljevska moć protekla donde gde bi jednom trebalo da bude Nova Španija. Nebriha je temeljitiji – on hoće da upotrebi svoju gramatiku za to da bi se duhu nacionalne države u nastajanju pomoglo da ovlada jezikom nacije, a time i mišljenjem, ponašanjem i stilom života naroda koje država obuhvata. Ne bi trebalo da ljudi i dalje govore onako kako su, svako u svojoj domovini, od rođenja učili. Ne, ubuduće treba svi da govore recima koje im kraljica preko svojih školskih učitelja stavi u usta. Kraljica je svesna da je ona vladarka države čiji temelj čine narodi sa moćnim jezikom. Nebriha joj pokazuje put ka novoj, apstraktnoj vladavini nad ljudima bez takvog jezika. Ovde počinje petvekovni rat protiv supsistencije budućih građana, i to oduzimanjem zajedništva govora i jezičkim ropstvom koje je prikriveno i ulepšano obrazovanjem.

Izabrana literatura

Karl Heising, *Muttersprache, ein romantischer Beitrag zur Genesis eines deutschen Wortes und zur Entstehung der deutsch-französischen Sprachgrenze*, „Mundartforschung“, XXIII, 3, Str. 144–174.

Anna Daube, *Der Aufstieg der Muttersprache im deutschen Denken des 15. und 16. Jahrhunderts*, „Deutsche Forschungen“, sv. 34. Frankfurt, Diesterweg, 1940.

Georg Bossong, *Probleme der Übersetzung wissenschaftlicher Werke aus dem Arabischen in das Altspanische zur Zeit Alfonsos des Weisen*, Tübingen, Niemeyer, 1979.

Erich Auerbach, *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*, Berlin, Francke; naročito četvrto poglavlje.

Bongasu Tanla-Kishani, *African cultural identity through Western philosophies and languages*, „Presence africaine“, 98, 2^e trim., 1967, str. 127. Dešava se da se u Africi bilingvističnim smatra samo onaj ko može da se izražava na dva evropska jezika, pošto se domaći jezici smatraju samo kao narečja, dijalekti i sl.

Dirk Josten, *Sprachvorbild und Sprachnorm im Urteil des 16. und 17. Jahrhunderts. Sprachlandschaftliche Prioritäten, Sprachautoritäten Sprachimmanente Argumentation*, „Europäische Hochschulschriften“, R 1, Bern-Frankfurt, Lang, 1976 – obaveštava o nemačkim istraživanjima u vezi s temom o kojoj je reč.

W. Bahner, *Beiträge zum Sprachbewusstsein der spanischen Literatur des 16. und 17. Jahrhunderts*, Berlin Rüttner, 1956.

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright

Ivan Illich
Pravo na zajednički jezik
1981.

Ivan Illich, *Vom Recht Auf Gemeinheit*, Rowolt: Reinbek bei Hamburg, 1982. Na engleskom objavljeno kao *Shadow Work*, Marion Boyars, Boston, 1981.
Preveo Gligorije Ernjaković. Preuzeto iz Ivan Ilič, *Pravo na zajedništvo*, Rad, edicija „Pečat“, Beograd 1985, str. 33–57. Scan & OCR anarhija/ blok 45, 2012,
<http://anarhija-blok45.net1zen.com>

anarhisticka-biblioteka.net